

**BOSHLANG’ICH TA’LIMDA MAKON VA ZAMON TUSHUNCHALARINI
SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI**

Ergasheva Muazzam Dilmurod qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 2- bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang’ich ta’limda o’quvchilarning makon va zamon haqidagi tasavvurlarini shakllantirishning pedagogik va metodik asoslari tahlil qilinadi. Makon tushunchasining subyektiv, obyektiv va abstrakt bosqichlarda rivojlanishi, yo’nalish, geometrik shakl, masofa, xarita va modellashtirish orqali fazoviy tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi. Zamon tushunchasini o’rgatishda vaqt birliklari, voqealar ketma-ketligi, o’tmish-hozir-kelajak munosabati, kun tartibi va xalq og’zaki ijodi namunalaridan foydalanishning didaktik ahamiyati asoslanadi. Matematika, ona tili va o’qish, tabiatshunoslik mazmuni bilan fanlararo integratsiya qilish, grafik diktant, maket, vaqt chizig’i, xarita, harakatli o’yin va raqamli vositalardan foydalanishga asoslangan metodik model taklif etiladi. Shuningdek, o’quv natijalarini mezonli baholash va makon-zamon tushunchalarini kundalik hayotiy vaziyatlarga ko’chirish bo’yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so’zlar: boshlang’ich ta’lim, makon, zamon, fazoviy tasavvur, vaqt idroki, kognitiv rivojlanish, fazoviy tafakkur, vaqt chizig’i, modellashtirish, fanlararo integratsiya.

Аннотация: В статье анализируются педагогические и методические основы формирования представлений о пространстве и времени у учащихся начальной школы. Рассматриваются субъективный, объективный и абстрактный этапы развития пространственных представлений, а также возможности формирования пространственного мышления через направления, геометрические формы, расстояние, карту и моделирование. Раскрывается дидактическое значение единиц времени, последовательности событий, категорий прошлого, настоящего и будущего, режима дня и произведений устного народного творчества. Предлагается методическая модель, объединяющая межпредметную интеграцию, графический диктант, макетирование, временную линию, работу с картой, подвижные игры и цифровые средства.

Ключевые слова: начальное образование, пространство, время, пространственное представление, восприятие времени, когнитивное развитие, моделирование, межпредметная интеграция.

Abstract: This article analyzes the pedagogical and methodological foundations for developing primary-school pupils’ concepts of space and time. It examines the subjective,

objective, and abstract stages of spatial representation and the development of spatial thinking through direction, geometric form, distance, mapping, and modelling. The paper also discusses teaching time through units of measurement, event sequencing, the past-present-future relationship, daily routines, and examples of oral folklore. A methodological model integrating mathematics, language and reading, science, graphic dictation, model making, timelines, maps, movement games, and digital tools is proposed. Practical recommendations are provided for criterion-based assessment and for transferring spatial-temporal concepts to everyday situations.

Keywords: *primary education, space, time, spatial representation, time perception, cognitive development, spatial thinking, timeline, modelling, interdisciplinary integration.*

KIRISH

Makon va zamon olamni idrok etishning fundamental kategoriyalari bo‘lib, boshlang‘ich maktab yoshidagi bolaning kundalik faoliyati, o‘qishi, harakati va mantiqiy fikrlashida muntazam namoyon bo‘ladi. Bola predmetlarning qayerda joylashganini, qaysi yo‘nalishda harakatlanishini, voqealarning qachon va qanday ketma-ketlikda sodir bo‘lishini tushunmasdan turib o‘quv vazifalarini to‘liq bajarishi qiyin. Shu sababli makon va zamon tasavvurlarini shakllantirish alohida bir mavzu doirasidan chiqib, boshlang‘ich ta’limning turli fanlarini bog‘lovchi tayanch kompetensiya sifatida qaralishi lozim.

Manba materialida boshlang‘ich ta’lim davri 6-10 yosh oralig‘i bilan bog‘lanib, bu bosqichda mavhum tushunchalarni aniq obrazlar orqali anglash qobiliyati shakllanishi ta’kidlangan. Makon predmetlarning joylashuvi, shakli va o‘lchami bilan, zamon esa voqealarning ketma-ketligi va davomiyligi bilan izohlanadi. Mazkur tushunchalarning shakllanishi matematika, o‘qish savodxonligi, tabiatshunoslik va kundalik hayotdagi moslashuv bilan uzviy bog‘liq.

Maqolaning maqsadi - boshlang‘ich ta’limda makon va zamon tushunchalarini shakllantirishga oid mavjud mazmunni tizimlashtirish, pedagogik bosqichlar va samarali metodlarni aniqlash, fanlararo integratsiya hamda zamonaviy didaktik vositalar asosida amaliy metodik model ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI VA MUAMMONING O‘RGANILGANLIK DARAJASI. Bolalarda makon va zamon tasavvurlarining rivojlanishi kognitiv taraqqiyot, idrok, xotira, harakat va nutq bilan bog‘liq murakkab jarayondir. Pedagogik nuqtayi nazardan mazkur tushunchalar bolaning bevosita tajribasidan boshlanib, asta-sekin predmetlararo munosabatlar, shartli belgilar, sxema va modellar darajasiga ko‘tariladi. Shu bois boshlang‘ich ta’limda abstrakt ta’rifdan ko‘ra harakat, kuzatish, ko‘rgazmalilik va modellash tirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Makon tasavvurlarini shakllantirishda o‘z tanasiga nisbatan yo‘nalishni aniqlash, predmetlarning o‘zaro joylashuvini tushunish va shartli tasvirlar bilan ishlash bir-birini

“DUNYO TA’LIMI SIFATINI OSHIRISHNING ILG’OR USULLARI ILMIY JURNALI”

5-Oktyabr, 2026-yil

davom ettiruvchi bosqichlar sifatida qaraladi. Zamonni idrok etish esa murakkabroq bo‘lib, bola vaqtni bevosita ko‘ra olmagan sababli uni voqealar ketma-ketligi, takrorlanuvchi kun tartibi, soat, taqvim, fasl va shaxsiy hayotiy tajriba orqali anglaydi.

Manba materialida makon va zamonni matematika, ona tili va o‘qish hamda tabiatshunoslik bilan integratsiyalash zarurligi ilgari surilgan. Ushbu yondashuv makon va zamon tushunchalarini alohida yodlanadigan termin emas, balki turli o‘quv vaziyatlarida qo‘llanadigan universal fikrlash vositasiga aylantirish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot nazariy-metodik tahlil xarakteriga ega. Unda taqdim etilgan o‘quv materiali mazmuniy tahlil qilindi, makon va zamon tushunchalarini shakllantirishga doir faoliyatlar pedagogik bosqichlarga ajratildi, fanlararo aloqalar qiyoslandi va amaliy topshiriqlar didaktik mezonlar asosida tizimlashtirildi. Asosiy mezonlar sifatida yoshga moslik, ko‘rgazmalilik, faoliyatga yo‘naltirilganlik, soddadan murakkabga o‘tish, hayotiy vaziyat bilan bog‘liqlik, fanlararo integratsiya va o‘quv natijasini kuzatish imkoniyati belgilandi.

Makon va zamon tushunchalarini shakllantirishning metodik tizimi:

1. Makon tasavvurlarini shakllantirish bosqichlari

Subyektiv bosqichda bola makonni o‘z tanasiga nisbatan anglaydi: o‘ng-chap, yuqori-past, old-orqa kabi yo‘nalishlar avvalo tananing holati va harakati bilan bog‘lanadi. Masalan, “o‘ng qo‘lingni ko‘tar”, “chap tomondagi buyumni ko‘rsat”, “oyoqlaring ostidagi predmetni ayt” kabi topshiriqlar bolaning fazoviy lug‘ati va yo‘nalish sezgisini birgalikda rivojlantiradi.

Obyektiv bosqichda markaz bolaning o‘zi emas, predmetlar o‘rtasidagi munosabat bo‘ladi. “Kitob stol ustida”, “parta deraza yonida”, “doska stolning ortida” kabi birikmalar orqali o‘quvchi obyektlarning bir-biriga nisbatan joylashuvini tahlil qiladi. Bu bosqichda rasm, sinf muhiti va real predmetlar bilan ishlash muhim.

Abstrakt bosqichda real makon shartli belgilar, sxema, reja va xarita orqali ifodalanadi. Sinf xonasining oddiy rejasini chizish, parta yoki javonning qog‘ozdagi o‘rmini belgilash, uydan maktabgacha yo‘l chizmasini yaratish fazoviy modellashtirishning boshlang‘ich ko‘rinishidir.

Bosqich	Asosiy savol	Faoliyat namunasi	Kutiladigan natija
Subyektiv	Menga nisbatan qayerda?	O‘ng-chap, old-orqa harakatli topshiriqlar	Tana sxemasi va yo‘nalishni farqlaydi
Obyektiv	Predmetlar bir-biriga nisbatan qayerda?	Sinfdagi buyumlar joylashuvini tasvirlash	Fazoviy munosabatlarni og‘zaki ifodalaydi

“DUNYO TA’LIMI SIFATINI OSHIRISHNING ILG’OR USULLARI ILMIY JURNALI”

5-Oktyabr, 2026-yil

Abstrakt	Real makonni qanday belgilaymiz?	Reja, sxema, xarita, shartli belgi	Makonni model orqali ifodalaydi
----------	-------------------------------------	---------------------------------------	---------------------------------------

2. Yo‘nalish, geometrik shakl va xarita bilan ishlash

Yo‘nalish tushunchalari nisbiy bo‘lgani uchun ularni harakatli topshiriqlar bilan mustahkamlash samarali. “Robot” mashqida o‘quvchi ikki qadam oldinga yuradi, o‘ngga buriladi, yuqoridagi yoki pastdagi predmetni topadi. Bunday topshiriq fazoviy yo‘nalish bilan tinglab bajarish ko‘nikmasini integratsiyalaydi.

Nuqta, chiziq, geometrik shakl va hajmga oid amaliy faoliyatlar bolaning fazoviy tasavvurini kengaytiradi. Grafik diktantda “ikki katak yuqoriga, uch katak o‘ngga” kabi ko‘rsatmalar asosida tasvir hosil qilish diqqat, yo‘nalish va ketma-ketlikni bir vaqtda mashq qildiradi.

Xarita va reja bilan ishlashda bolaga avval tanish makon tanlanishi maqsadga muvofiq. Uydan maktabgacha yo‘l, sinf yoki maktab hovlisining soddalashtirilgan rejasi real tajribani shartli tasvirga ko‘chirishga yordam beradi. Modellash tirish esa masshtab haqida dastlabki tasavvur hosil qiladi.

3. Zamon tushunchasini o‘rgatish

Vaqt ko‘zga ko‘rinmaydigan va qaytmas jarayon bo‘lgani uchun uni boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga konkret faoliyat va takrorlanuvchi hodisalar orqali tushuntirish zarur. Soniya, daqiqa, soat, kun, hafta, oy va yil ketma-ketligi soat maketi, taqvim, jadval va vaqt chizig‘i yordamida o‘zlashtiriladi.

Vaqt birliklarini bolaning tajribasi bilan bog‘lash tushunchani mazmunli qiladi. Masalan, bir daqiqada bajariladigan ishni tajribada ko‘rish, darsning boshlanish va tugash vaqtini soatda aniqlash, haftalik jadvalni tuzish vaqt miqdorini real faoliyat bilan bog‘laydi.

O‘tmish, hozirgi zamon va kelajak tushunchalari shaxsiy hayotiy ketma-ketlik orqali tushuntirilishi mumkin: chaqaloqlik va bog‘cha davri - o‘tmish; hozirgi maktab hayoti - hozir; kelajakdagi orzu va kasb - kelajak. Fotosurat, oilaviy voqealar va vaqt chizig‘i mazkur abstrakt munosabatni ko‘rgazmali qiladi.

“Vaqt - g‘animat”, “Bugungi ishni ertaga qo‘yma”, “O‘tgan vaqt - oqqan suv” kabi xalq hikmatlari vaqtning qadri, rejalashtirish va mas‘uliyat haqida tarbiyaviy suhbat olib borish uchun qo‘llanishi mumkin. Bunda maqolning ma‘nosini bolaning kundalik vazifalari bilan bog‘lash muhim.

4. Fanlararo integratsiya

Fan yo‘nalishi	Makon komponenti	Zamon komponenti	Integrativ topshiriq
----------------	---------------------	---------------------	-------------------------

“DUNYO TA’LIMI SIFATINI OSHIRISHNING ILG’OR USULLARI ILMIY JURNALI”

5-Oktyabr, 2026-yil

Matematika	Masofa, shakl, o'lcham	Soat, sutka, hafta, oy	Yo'l masofasi va yetib borish vaqtini hisoblash
Ona tili va o'qish	Voqea joyi, qahramon harakati	Avval-keyin-so'ngra, fasl, kun qismi	Matndagi joy va voqealar ketma-ketligini xaritalash
Tabiatshunoslik	Xarita, ufq tomonlari, Yer	Kun-tun, fasllar, tabiiy ritmlar	Yer harakati va vaqt hodisalarini modelda ko'rsatish
Tarbiya/kundalik hayot	Sinf va uy muhiti	Kun tartibi, rejalashtirish	Shaxsiy kun tartibi va harakat marshrutini tuzish

Matematika darsida “uyingdan maktabgacha 500 metr bo'lsa, borib-kelishda qancha yo'l bosasan?” kabi masalalar fazoviy masofani miqdoriy o'lchovga aylantiradi. “Poyezd 08:00 da yo'lga chiqib, 3 soat yursa, qachon yetib boradi?” topshirig'i vaqtning davomiyligi va soat ko'rsatkichini bog'laydi.

Ona tili va o'qish darslarida voqea qayerda sodir bo'lgani, qahramon qaysi yo'nalishda harakatlangani, voqealar qaysi ketma-ketlikda kechgani aniqlanadi. Tabiatshunoslikda esa kun-tun almashinuvi, fasllar, xarita va ufq tomonlari makon-zamon tushunchalarini tabiiy qonuniyatlar bilan bog'laydi.

5. Zamonaviy metodlar va raqamli vositalar

Metod	Mazmuni	Rivojlantiriladigan ko'nikma
Grafik diktant	Kataklar bo'yicha yo'nalishli chizish	Fazoviy yo'nalish, diqqat, ketma-ketlik
“Men robotman”	Og'zaki buyruq asosida harakat	O'ng-chap, old-orqa, tinglab bajarish
“Xazinani top”	Xarita va ko'rsatmalar asosida manzil topish	Reja, belgi, yo'nalish
“Vaqt mashinasi”	Voqealarni o'tmish-hozir-kelajakka ajratish	Vaqt ketma-ketligi, tarixiy tasavvur
Vaqt chizig'i	Voqealarni ketma-ket joylashtirish	Sabab-ketma-ketlik, davriylik
Interfaol xarita/virtual sayohat	Raqamli makonda yo'nalish va joylashuvni kuzatish	Makonni modellashtirish va vizual tahlil
Taymer	Vazifa davomiyligini ko'rish	Vaqtni his qilish va rejalashtirish

6. Makon va zamonni baholash mezonlari

Makon va zamon tushunchalarini baholash faqat terminni aytib berish bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchi yo‘nalishni amalda bajarishi, predmetlar joylashuvini izohlashi, sodda sxemani o‘qishi, voqealarni vaqt bo‘yicha tartiblashi, soat va taqvimdan foydalanishi hamda o‘z bilimini yangi vaziyatga ko‘chira olishi lozim.

Daraja	Makon bo‘yicha indikator	Zamon bo‘yicha indikator
Boshlang‘ich	O‘ng-chap va yuqori-pastni yordam bilan ajratadi	Kun qismlari va avval-keyinni yordam bilan farqlaydi
O‘rta	Predmetlar joylashuvini mustaqil tasvirlaydi	Soat/taqvimdan oddiy vazifada foydalanadi
Yuqori	Sxema yoki xarita asosida yo‘lni tushuntiradi	Vaqt oralig‘ini hisoblaydi va voqealarni asosli tartiblaydi
Transfer	Yangi vaziyat uchun makon modelini yaratadi	Kun tartibi yoki vaqt chizig‘ini mustaqil loyihalaydi

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tahlil makon tushunchasini shakllantirishda “o‘z tanasi - predmetlar munosabati - shartli model” ketma-ketligi, zamon tushunchasida esa “kundalik hodisa - vaqt birligi - ketma-ketlik - rejalashtirish” ketma-ketligi metodik jihatdan mantiqiy ekanini ko‘rsatadi. Bu yondashuv abstrakt tushunchani bevosita tajribadan boshlab asta-sekin model va belgilarga olib chiqadi.

Fanlararo integratsiya mazkur tushunchalarni mustahkamlashning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Bir xil makon-zamon munosabati matematika masalasida miqdoriy, badiiy matnda kompozitsion, tabiatshunoslikda esa tabiiy jarayon sifatida uchraydi. O‘quvchi shu bog‘lanishni anglaganda bilim alohida mavzudan universal fikrlash vositasiga aylanadi.

Manba matnida didaktik o‘yinlar, AKT, interfaol xarita, taymer, kun tartibi va modellashtirishga katta e‘tibor berilgan. Ushbu vositalarning samaradorligi ularning o‘zi bilan emas, aniq o‘quv natijasiga xizmat qilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun har bir vosita “qaysi tushuncha - qaysi faoliyat - qaysi natija” zanjiri asosida tanlanishi maqsadga muvofiq.

XULOSA. Boshlang‘ich ta’limda makon va zamon tushunchalarini shakllantirish bolaning fazoviy tafakkuri, vaqt idroki, mantiqiy fikrlashi va kundalik hayotdagi mustaqilligini rivojlantiruvchi muhim pedagogik yo‘nalishdir. Makon tushunchasi o‘z tanasiga nisbatan yo‘nalishdan predmetlararo munosabat va shartli modelga, zamon

5-Oktyabr, 2026-yil

tushunchasi esa kundalik voqealardan vaqt birliklari, ketma-ketlik va rejalashtirishga bosqichma-bosqich olib borilganda mazmunli o’zlashtiriladi. Ko’rgazmalilik, harakat, modellashtirish, grafik diktant, xarita, vaqt chizig’i, didaktik o’yin va raqamli vositalarning fanlararo integratsiya bilan uyg’un qo’llanishi abstrakt tushunchalarni o’quvchi uchun aniq va hayotiy qiladi. Shu bois makon va zamon ta’limi alohida qoidalarni yodlatishga emas, o’quvchining kuzatishi, harakat qilishi, taqqoslashi, modellashtirishi va o’z tajribasini izohlashiga asoslanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ergasheva M. “Boshlang’ich ta’limda makon va zamon tushunchalarini shakllantirishning pedagogik asoslari” mavzusidagi dastlabki o’quv material. PRI 801.
2. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. O’RQ-637, 2020-yil 23-sentabr.
3. Boshlang’ich ta’lim bo’yicha amaldagi o’quv dasturlari va metodik materiallar.
4. Boshlang’ich sinf matematika, ona tili va o’qish savodxonligi hamda tabiiy fanlar darsliklari.